

Гісторыка-культурныя каштоўнасці Беларусі: царкоўныя званы

УДК 780.8:633.1 (476)+271.2

Алена ШАЦЬКО,
кандыдат
мастацтвазнаўства, дацэнт

Алена ШАЦЬКО. Гісторыка-культурныя каштоўнасці Беларусі: царкоўныя званы. У артыкуле аўтар, выкарыстоўваючы матэрыялы ўласных шматгадовых экспедыцый і дакументы з архіваў Расіі, Беларусі, Польшчы, асэнсоўвае гісторыю фонду званоў беларускіх храмаў, іх эвакуацыю і вяртанне на радзіму ў перыяд Першай сусветнай вайны і міжваеннае дваццацігоддзе.

Ключавыя словы: званы, звон, эвакуацыя, беларускія храмы.

Alena SHATKO. Historical and cultural heritage of Belarus: Church bells. Based on the materials of the author's own long-term expeditions as well as documents from the archives of Russia, Belarus and Poland, the article explores the history of Belarusian church bells, their evacuation and return home during the First World War and the interwar period.

Keywords: bells, bell, evacuation, Belarusian churches.

За тысячагадовую гісторыю хрысціянства на Беларусі царкоўныя званы сталі неад'емнай часткай богаслужэння, набылі высокі духоўна-сімвалічны статус, увабралі ў сябе народныя ўяўленні аб маральных асновах жыцця і цудаздзейнай сіле веры. На долю беларускага народа выпалі шматлікія выпрабаванні. Падчас войнаў, рэвалюцый, рэлігійных крызісаў званы нярэдка станавіліся трафеемі, перадаваліся ў храмы іншых канфесій, пераліваліся на гарматы, экспрапрыраваліся як каштоўныя гістарычныя артэфакты. Трагічнымі старонкамі гісторыі царкоўных званоў беларускіх праваслаўных і каталіцкіх храмаў у XX стагоддзі быў перыяд Першай сусветнай вайны (1914–1918), а таксама рэвалюцыі 1917 года. Негатыўна паўплывалі на лёс царквы ва Усходняй Беларусі наступствы Рыжскага міру (1921), а таксама рэвіндыкацыя 1930-х гадоў у Заходняй частцы Беларусі. Вынікамі гэтых палітычных падзей сталі значнае скарачэнне фонду царкоўных званоў на этнічнай тэрыторыі Беларусі і амаль поўная страта інструментаў і мясцовых традыцый звону ва ўсходняй яе частцы. Гісторыкам не застаецца нічога іншага, як па даступных архіўных дакументах збіраць разрозненыя факты спусташэння матэрыяльнай гістарычнай спадчыны Беларусі ў XX стагоддзі. Гісторыі эвакуацыі і канфіскацыі званоў беларускіх храмаў прысвечаны асобныя публікацыі М. Брэнштэйна [1], М. Фіёніка [2], А. Шацько [3, 4] і інш. М. Брэнштэйн у кнізе «Нарыс гісторыі звоналіцейнай вытворчасці на землях

[ПРА АЎТАРА]

ШАЦЬКО Алена Генадзьеўна.

Нарадзілася ў г. Мінску. Скончыла факультэт народных інструментаў Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі (1990), аспірантуру гэтай ВУ (2011).

З 1990 года працавала выкладчыкам у Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. З 2003 па 2012 год падчас экспедыцый па Беларусі на-ведала больш за 350 праваслаўных храмаў і апісала 1790 гістарычных званоў, ажыццявіла аўдыё- і відэазапіс звону ў выкананні сельскіх звонароў Заходняй Беларусі. Выявіла 19 храмаў, дзе захаваны

ўнікальны канон царкоўнага звону. З'яўляецца сапраўдным членам Асацыяцыі звону Расіі. З 2016 года – дацэнт кафедры тэорыі і методыкі выкладання мастацтва Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка.

Кандыдат мастацтвазнаўства (2012), дацэнт (2018).

Аўтар звыш 50 навуковых прац па мастацтвазнаўстве (кампаналогія Беларусі), сярод якіх тры манаграфіі.

Сфера навуковых інтарэсаў: званы і традыцыйнае звонарства Беларусі.

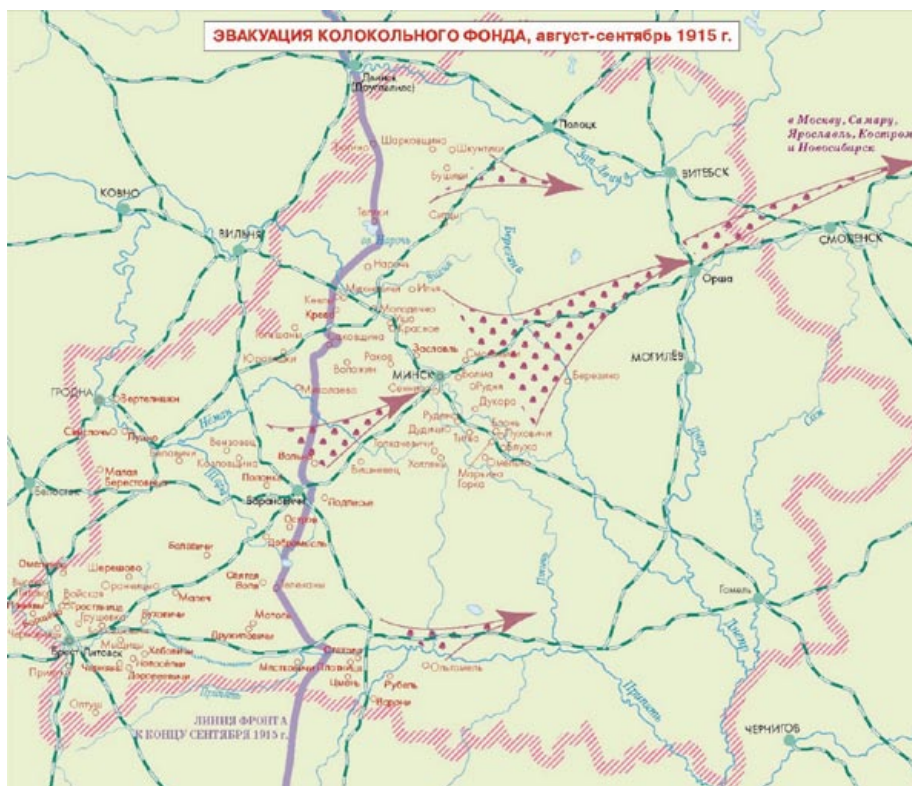
былога Вялікага Княства Літоўскага» [1] першым назваў цэрквы і касцёлы Беларусі, адкуль у 1915 годзе званы былі вывезены ў Расію, а таксама тыя з іх, якія ўдалося вярнуць у 1923 годзе на радзіму. Польшкі гісторык Д. Фіёнік на падставе даследавання матэрыялаў Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбургу апублікаваў артыкул «Эвакуацыя царкоўнай маёмасці ў 1915 годзе і спробы яе вяртання пасля 1921 года на прыкладзе Беластоцчыны», у якім згаданы і званы Гродзенскай епархіі [2].

Мэта гэтага артыкула – дапоўніць вядомыя звесткі з гісторыі эвакуацыі званоў беларускіх храмаў у гады Першай сусветнай вайны і пасля яе новымі фактамі, атрыманымі аўтарам у ходзе архіўнай работы (пераважна з матэрыяламі Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Маскоўскай вобласці, Архіва новых спраў Варшавы (ААН), Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі і Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці, шматгадовых экспедыцый па храмах тэрыторыі Беларусі, збору архіўнага матэрыялу, асабістых зносін з вядучымі кампазітарамі свету і простымі беларускімі вяскоўцамі – носьбітамі ўнікальных традыцый звону.

Эвакуацыя царкоўнай маёмасці

У пачатку XX стагоддзя фонд царкоўных званоў Беларусі дасягнуў свайго самага вялікага памеру. Шматлікія храмы гарадоў, мястэчак і вёсак Паўночна-Заходняга краю былі аздоблены званамі, вытворчасць якіх забяспечвалі некалькі буйных расійскіх вытворцаў – заводы Фінляндскага, Алавянішнікава, Самгіных і інш. У вялікай колькасці храмаў шмат год служылі старыя кампаны, вылітыя яшчэ ў XVI–XIX стагоддзях майстрамі з сучасных тэрыторый Польшчы, Літвы, Расіі, Украіны, Германіі.

З пачаткам Першай сусветнай вайны загадам імператара Мікалая II ад 16 снежня 1914 года была абвешчана эвакуацыя царкоўнай маёмасці, у тым ліку званоў, каб «наш вораг, выкарыстоўваючы медзь гэтых званоў на вытворчасць снарадаў, не мог забіваць нашых сыноў, братоў і іншых родных» [1, s. 142]. 1915–1919 гады – першы этап эвакуацыі беларускіх званоў з тэрыторый Паўночна-Заходняга краю Расіі на ўсход і канфіскацыя і вываз на захад.

Карта эвакуацыі званоў у жніўні–верасні 1915 года

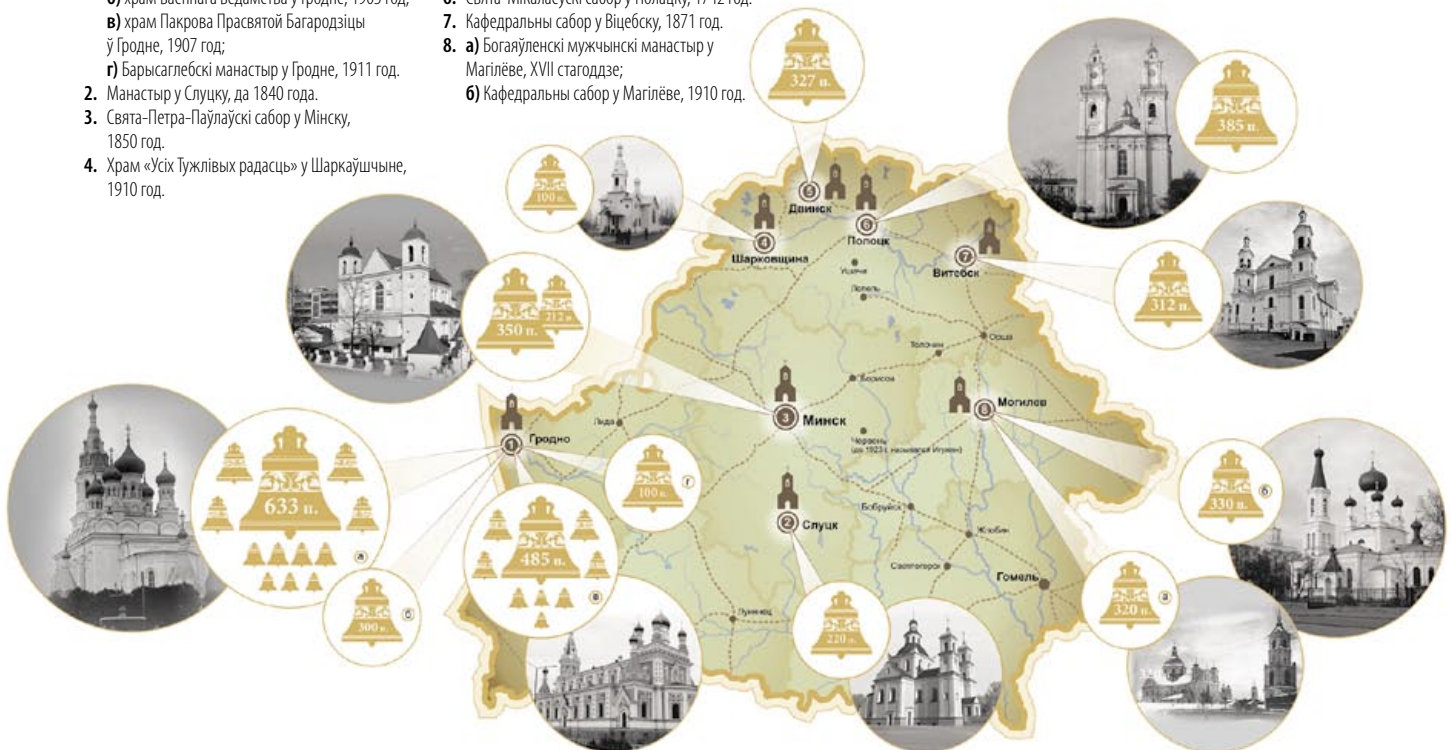
У жніўні–верасні 1915 года ў сувязі з набліжэннем фронту баявых дзеянняў да заходніх межаў Расійскай імперыі была праведзена найбуйнейшая акцыя па эвакуацыі званоў заходніх губерняў Расіі (цяпер тэрыторыі Беларусі, Польшчы, Літвы і Латвіі). Каб званы не сталі каштоўнымі трафеямі для варожай арміі, сыравінай для вырабу зброі, іх здымалі са званіц і вывозілі.

12 жніўня 1915 года распараджэннем № 15812 Мінскай Духоўнай кансісторыі падначаленым ставілася ў абавязак вывозіць матэрыяльныя каштоўнасці, сярод якіх пад пунктам «л» значыліся «царкоўныя званы, царкоўныя рэчы са срэбра і медзі» [5, л. 6 адв.]. Хутка благачынныя давалі загад да сваіх парафій, нагадваючы не забывацца дакументаваць падзеі: складаць падрабязныя вопісы, прыробліваць да званоў квіткі ці рабіць надпісы, адкуль яны ўзяты. У большасці праваслаўных прыходаў распараджэнне аб эвакуацыі было выканана неадкладна. Са слязамі вернікі здымалі званы. Самыя вялікія акуратна спускалі на лябёдках, у некаторых храмах для гэтых мэт разбіралі падлогу ў званіцы. Далей званы грузілі на вазы і дастаўлялі на чыгуначныя станцыі, дзе пад распіску здавалі начальніку. Здаралася, што пры зняцці або перавозцы кампаны пашкодваліся ці разбіваліся, таму ў ведамасцях яны значацца як «бойня». Вядомы выпадкі, калі прыхаджане закопвалі або тапілі ў рэчках свае званы і ратавалі іх такім чынам. Так, у в. Маркава (Маладзечанскі раён Мінскай вобласці) усе шэсць званоў царквы вернікі «пахавалі» каля храма ў 1915 годзе. Калі вайна скончылася, гэта тэрыторыя адышла да Польшчы. Людзі выкапалі свае святыні і выкарыстоўваюць іх падчас службы да гэтага дня. Прыхаджане храма Успення Прасвятой Багародзіцы збераглі поўны набор званоў, у тым ліку захаваліся 120-пудоўны вольат, адліты на заводзе Фінляндскага ў Маскве.

Паводле слоў мясцовага жыхара Мікалая Іванавіча Латышонка, у Шаркаўшчыне (цяпер г. п. Віцебскай вобл.) людзі знялі і закапалі звон каля рэчкі. Як і вернікі вёсак Жытлін (Іванаўскі раён Брэсцкай вобласці), Хатынічы (Ганцавіцкі раён Брэсцкай вобласці), Валавель (Драгічынскі раён Брэсцкай вобласці) і інш. Да гэтага дня званы шукаюць і знаходзяць. Напрыклад, на пачатку 2000-х гадоў знойдзены званы праваслаўнай царквы г. Мядзела Мінскай вобласці, касцёла в. Забрэззе Валожынскага раёна Мінскай вобласці, в. Лукава Маларыцкага раёна Брэсцкай вобласці і інш.

Храмы Беларусі, дзе да пачатку ХХ стагоддзя знаходзіліся званы вагой ад 100 пудоў

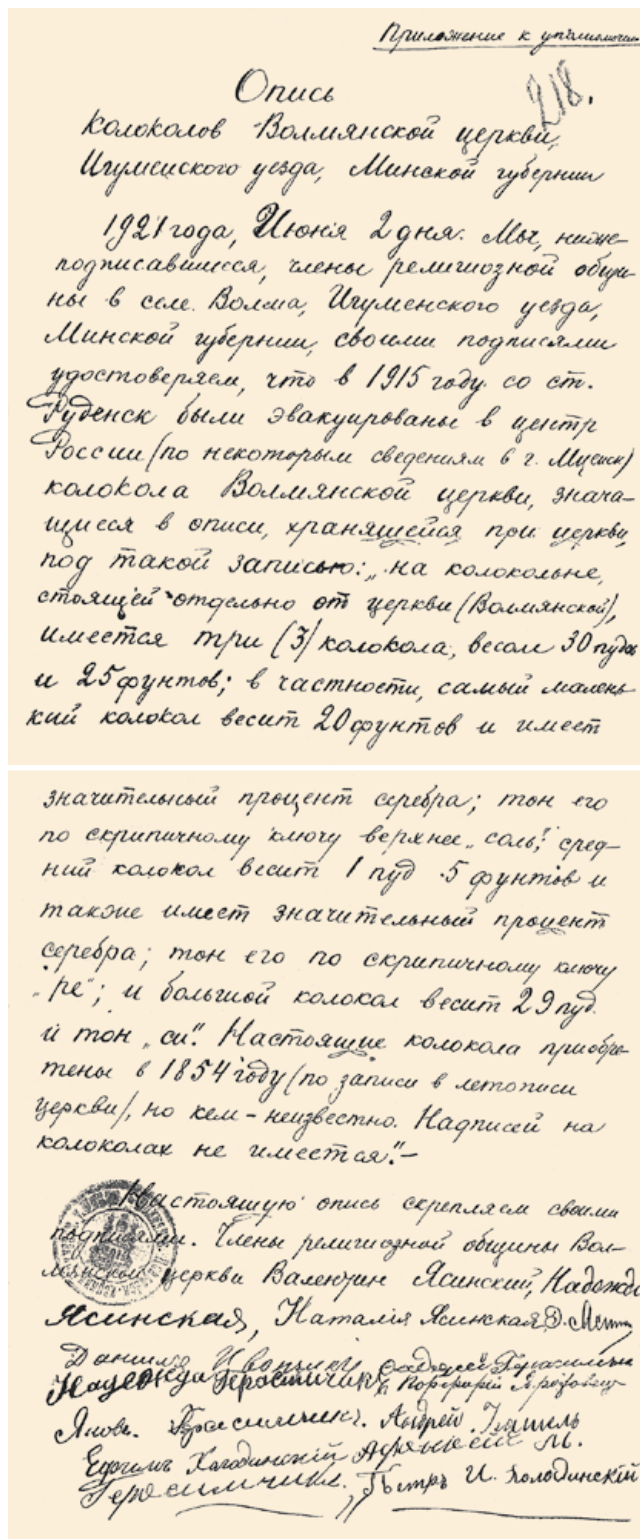
- а) Сафійскі сабор у Гродне, 1897 год;
б) храм ваеннага ведамства ў Гродне, 1905 год;
в) храм Пакрова Прасвятой Багародзіцы ў Гродне, 1907 год;
г) Барысаглебскі манастыр у Гродне, 1911 год.
- Манастыр у Слуцку, да 1840 года.
- Свята-Петра-Паўлаўскі сабор у Мінску, 1850 год.
- Храм «Усіх Тужлівых радасць» у Шаркаўшчыне, 1910 год.
- Храм ваеннага ведамства ў Дзвінску, 1905 год.
- Свята-Мікалаеўскі сабор у Полацку, 1742 год.
- Кафедральны сабор у Віцебску, 1871 год.
- а) Богаўленскі мужчынскі манастыр у Магілёве, XVII стагоддзе;
б) Кафедральны сабор у Магілёве, 1910 год.

Сярод матэрыялаў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Маскоўскай вобласці выяўлены розныя ведамасці, акты, вопісы, перапіска, якія дазволілі больш падрабязна даведацца пра званы беларускіх цэркваў, эвакуяваных у Расію ў 1915–1917 гадах. Гэтыя дакументы можна падзяліць на дзве групы: складзеныя і адпраўленыя з Беларусі (вопісы адпраўленай маёмасці ці пазнейшыя запыты на пошук згубленых беларускіх званоў); складзеныя ў Маскве, у іх інфармацыя аб перамяшчэнні званоў беларускіх храмаў.

Вопісы званоў храмаў Мінска і Мінскай губерні сведчаць аб вялікай колькасці вывезенага. Так, з архіерэйскай царквы г. Мінска быў вывезены 1 інструмент, з кафедральнага сабора – 11, з цэркваў Заслаўя – 9, з Беразіно – 12, з вёсак Волма – 3, Пухавічы – 6, Амельна – 7, Блужа – 13, Блонь – 6, Навасёлкі – 9, Цітва – 5, Целякі – 5, Сенніца – 6, Хатлянск – 5, Таўкачэвічы – 4, Мар’іна Горка – 8, Дукора – 4 са Свята-Петра-Паўлаўскай і 3 са Свята-Успенскай цэркваў, Дудзічы – 5 і 4 з прыпісных да яе Сакскай і 3 з Цяплінскай цэркваў, з Ляданскага Благавешчанскага манастыра – 4. Вопісы з пячаткай храма складзены ў верасні–кастрычніку 1915 года, копіі завераны ў чэрвені–жніўні 1921 года (перыяд рээвакуацыі званоў) [6, л. 145–145 адв.]. Апісанне званоў у адных дакументах лаканічнае: колькасць, вага ў пудах і фунтах; у некаторых адзначаны завод-вытворца. Напрыклад, у вопісе Успенскага храма в. Блужа (Пухавіцкі раён Мінскай вобласці) пазначана 6 званоў, адлітых на заводзе Алаванішнікава ў Яраслаўлі, 4 – Фінляндскага ў Маскве, 3 – Скапінскага ў Няміраве. Не заўсёды складальнікі лічылі патрэбным перапісаць тэкст з корпуса звона, часцей у крыніцах ёсць толькі ўказанне, што надпіс выкананы на польскай мове. Але ёсць і прыемныя выключэнні. Так, у вопісе Свята-Успенскай царквы м. Дукора (цяпер вёска ў Пухавіцкім раёне Мінскай вобласці) поўнасю цытуюцца надпісы на званых на польскай мове: «...вялікі звон 25 п. – FRANCISZEK OSZTORP PUŁKOWNIK WOJSK DUKORIE FUNDATOR KOSCIOLA DUKORSKIEGO; сярэдні – 16 п. LUDOWIKA Z JWANOWSKICH OSZTORPOWA PULKOWNIKA WOJSK WX; малый колокол – 12 п. LEON OSZTORP SYN FRANCISZKA I HICLEZKI DUKORI» [6, л. 184].

У некаторых крыніцах фіксаваліся прозвішчы ахвяравальнікаў звона і нават гукавыя характарыстыкі. Так, у вопісе званоў з храма в. Волма Ігуменскага павета Мінскай епархіі пазначана: «1. Самы маленькі вагой 20 фунтаў мае значны працэнт срэбра і тон рэ па скрыпчым ключы. 2. Сярэдні вагой 1 пуд 5 фунтаў мае тон рэ па скрыпчым ключы. 3. Вялікай вагой 29 пудоў мае тон сі. Усе званы былі набыты ў 1854 годзе па запісе ў летапісе храма, надпісаў на іх няма» [6, л. 217–218].

Вопіс званоў Валмянскай царквы Ігуменскага павета

«Партытурнае» чуццё звону было ў складальніка вопісу Пухавіцкай царквы Ігуменскага павета Мінскай епархіі: «Вялікі звон вельмі гучны – 30 пудоў; сярэдні звон, тэнар – 15 пудоў; сярэдні звон, барытон – 10 пудоў; малы звон, дыскант – 5 пудоў; малы звон, II дыскант – 3 пуды; малы звон, гучны – 2 пуды». У тым жа дакуменце ў дачыненні да Свята-Троіцкай царквы в. Блонь (Пухавіцкі раён Мінскай вобласці) напісана: «Усе званы медныя, усярэдзіне кожнага звана да вушка прымацаваная драўляная дошчачка на дроце з пазначэннем царквы» [6, л. 280–280 адв.].

Эвакуаваныя званы часта выдаваліся новым цэрквам расійскай глыбінкі ў часовае карыстанне. Так, газета «Томские епархиальные ведомости» за 1916 год публікуе ўказ імператара архіерэю Томскаму і Алтайскаму ад 8 чэрвеня 1916 года аб распараджэнні эвакуаванымі званамі: «В настоящее время вследствие недостатка металла не представляется возможным заказать колокола даже при наличии денежных средств... как сообщает Министерство путей сообщения [колокола] остаются на складах и платформах без употребления. Церковный Синод, имея в том же виду, что указанные предметы составляют неотъемлемую церковную собственность прихода, определяет: 1) чтобы в каждом конкретном случае было сделано через подлежащее епархиальное начальство сношение с собственником тех предметов о согласии на временное пользование; 2) чтобы доставка в обратное по первому требованию возвращение их было производимо за счет церквей, кои пожелают воспользоваться вышеуказанными предметами; 3) чтобы в случае порчи полученных на временное пользование предметов причиненный ущерб был возвращен их собственникам полностью» [7, с. 368–369].

Ва ўмовах ваеннага ліхалецця дакладна выканаць падобны загад было праблематычна. Вядома, што частка эвакуаваных царкоўных званоў з беларускіх тэрыторый засталася ў Расіі, а іх перамяшчэнні, а тым больш згода на часовае выкарыстанне, не былі задакументаваны. Змена ўлады і палітычнага строю ў Расіі яшчэ больш завастрыла праблему перамяшчэння і вяртання царкоўнай маёмасці ў беларускія храмы. Пасля падпісання Брэсцкага мірнага дагавору ў сакавіку 1918 года пачаўся інтэнсіўны вываз званоў з акупаваных тэрыторый Беларусі і Польшчы на захад, у Нямеччыну. На шчасце, па выніках заканчэння Першай сусветнай вайны пытанні кантрыбуцыі былі заканадаўча зафіксаваны. Пасля падпісання Рыжскага мірнага пагаднення пачаўся этап рээвакуацыі, або частковага і ўзаемнага вяртання Германіяй, Украінай і Расіяй канфіскаваных каштоўнасцей. Прыхаджане беларускіх храмаў сталі патрабаваць вяртання сваёй маёмасці. Этап рээвакуацыі можна разглядаць як двухбаковы: званы вярталіся як з усходу – з Расіі, так і з захаду – з Германіі.

Цяжкасці вяртання званоў на радзіму

3 мая па жнівень 1921 года праваслаўныя абшчыны і іх прадстаўнікі накіроўваюць заявы, прашэнні, прысуды ў аддзел утылізацыі безгаспадарчай маёмасці г. Масквы, у арганізацыйна-ўліковае аддзяленне юрыдычнага аддзела Маскоўскага Савета працоўных і сялянскіх дэпутатаў і іншыя інстанцыі сталіцы з патрабаваннем вярнуць іх царкоўную маёмасць. Асабліва рашучай была форма зваротаў у прыгаворах. Вернікі дэлегавалі сваіх прадстаўнікоў для пошуку і дастаўкі званоў і іншай царкоўнай маёмасці. Захаваліся некаторыя іх прозвішчы: са Свята-Успенскай і Свята-Петра-Паўлаўскай цэркваў м. Дукора адказным за вяртанне званоў быў абраны Ілья Лявіцкі; з Блоньскай, Свята-Петра-Паўлаўскай Сеніцкай, Замасцускай, дзвюх заслаўскіх цэркваў – Іван Макаравіч Яўсюцін; з Мар'інагорскай, Навасёлкаўскай, Амялянскай – Сямён Канстанцінавіч Лабада; з Шацкай і прыпісных да яе – Павел Мікалаевіч Чэрскі; з Косма-Даміянаўскай Ціцкай – Барыс Назар'евіч Манушка і інш. Вернікі Дудзіцкага прыхода Ігуменскага павета Мінскай губерні 2 мая 1921 года звярнуліся ў Вышэйшую Раду Народнай Гаспадаркі, у аддзел утылізацыі безгаспадарчай маёмасці з просьбай аб вяртання пяці званоў свайго храма, чатырох званоў прыпісной Сакскай і трох – Цепленскай могільнікавай царквы. Кампані з гэтых храмаў (усяго 209 званоў агульнай вагой каля 901 пуда) 16 верасня 1915 года былі адпраўлены са станцыі Рудзенск у вагоне № 731036 у Маскву. Упаўнаважанымі на атрыманне званоў з'яўляліся жыхары Мінска Васіль Васільевіч Александройскі і Іван Макаравіч Яўсюцін. Вернікі заслаўскіх цэркваў Мінскага раёна пісалі: «... прымаючы да ўвагі тую акалічнасць, што гэтыя званы набытыя намі на добраахвотныя ўласныя грошы, і ёсць неабходнасць нашых храмаў для апавяшчэння аб царкоўнай службе ўсіх нас, 8000 прыхаджан, якія жывуць вельмі раскідана ў 48 вёсках, пастанавілі аднагалосна: прасіць нашых Савецкіх улад не чыніць нам ніякіх перашкод і аказваць нам усялякае садзейнічанне... забраць і даставіць нашыя званы ў Заслаўе» [6, л. 228]. Па дакументах можна прасачыць, як у адзін з храмаў Беларусі вярталі эвакуаваныя каштоўнасці. Так, прыхаджане Дуброўскай царквы (цяпер Светлагорскі р-н) расказвалі, што вясной 1919 года ўлада аказала садзейнічанне: «...мы атрымалі званы, якія былі ў Калузе, а за начынем царкоўным думалі камандзіраваць выбарчую асобу восенню пасля заканчэння палявых работ. Тым часам прыйшлі да нас палякі, і мы апынуліся на франтавой паласе, а ўвесну 1920 г. зусім за фронтам, потым зноў на франтавой паласе, і ўвесь час пра паездку не было чаго і думаць» [6, л. 260]. На сходзе

прыхаджан вернікі абралі дэлегатамі Фёдара Фёдаравіча Дайнеку і Елісея Сцяпанавіча Бусла для пошуку царкоўнай маёмасці ў Маскве.

Удакладзе загадчыка арганізацыйна-ўліковага аддзялення г. Масквы В. Рудзееўскага, да якога звярнуліся беларускія дэлегаты, ад 19 лютага 1921 года паведамлялася: «Не удалось установить, где именно находилось это имущество с 1915 по 1920 г. и какова вообще была его судьба. В настоящее время уполномоченные ходатайствуют перед Отделом Юстиции о замене утраченного церковного имущества по описи другими подобными церковными предметами из числа имеющихся в распоряжении Отдела Юстиции для распределения между группами верующих... особые обстоятельства дела, а также удаленность села Дубровы от г. Москвы делают весьма затруднительной, при совокупности всех прочих условий настоящего времени, обратную поездку г-н Дайнеко и Бусла... Организационно-учетное отделение полагает возможным, в виде исключения из общего правила... удовлетворить просьбу этих уполномоченных о замене утраченных церковных предметов другими соответствующими предметами церковной утвари из числа имеющихся на складе в распоряжении Отдела Юстиции Московского Совета рабочих и крестьянских депутатов по представленной уполномоченными описи таковых предметов» [6, л. 260].

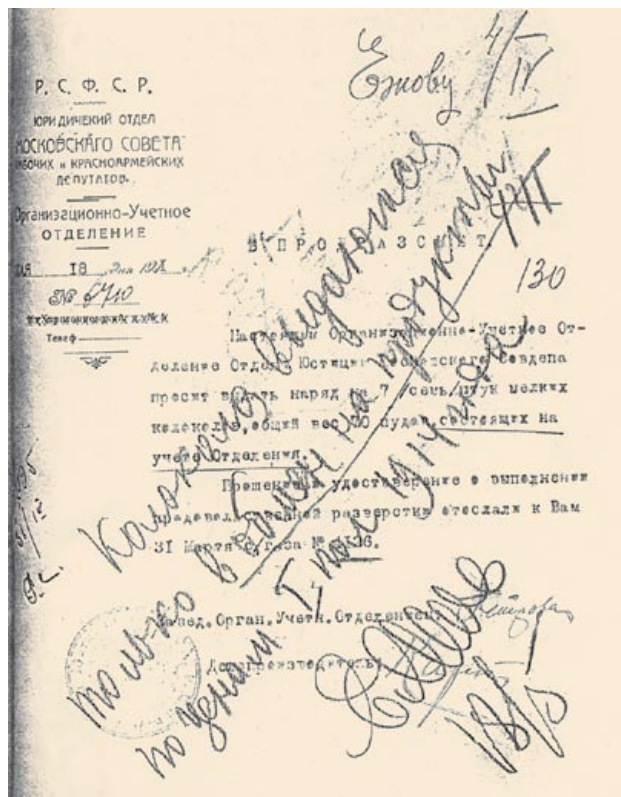
Дзякуючы сваёй настойлівасці, прадстаўнікі с. Дубровы праз тры дні атрымалі са склада Чудава манастыра маёмасць для сваёй царквы. Пра гэта паведамляе дакумент, выдадзены на імя Ф.Ф. Дайнекі і Е.С. Бусла ад 24 лютага 1921 года за № 1841 [6, л. 267].

У 1919 годзе вярнулі званы і ў Прылепскую парафію ў гонар св. вмч. Георгія (цяпер Смалявіцкі раён Мінскай вобласці), вывезеныя ў Разанскую губерню: «Да 20 красавіка (па новым стылі) да свята Вялікадня павесілі вернутыя званы, і пасля амаль чатырохгадовага перапынку над Прылепамі пачуўся звон, які выклікаў ва ўсіх велізарную радасць» [8, с. 43]. А праз два гады да свята Нараджэння Хрыстова вернікі здолелі яшчэ набыць набор з шасці званоў агульнай вагой 100 пудоў, самы вялікі з якіх важыў каля 60 пудоў.

Цяжкасці вяртання званоў на радзіму тлумачыліся як стратай дакументаў у ваенны і рэвалюцыйны час, так і бюракратызмам савецкіх чыноўнікаў, якія патрабавалі розныя пісьмовыя пацвярджэнні, у тым ліку дакументы аб выкананні харчовай развёрсткі і працоўнай павіннасці. Прадстаўнікі савецкай улады не спяшаліся развітацца з нацыяналізаванымі каштоўнасцямі: іх можна было дорага прадаць вернікам і залічыць грошы ў казну. Бюракраты чынілі разнастайныя перашкоды. Так, на прашэнне вернікаў у «Прадрасмет» з просьбай выдаць сем дробных званоў агульнай вагой 70 пудоў ад 4 красавіка 1921 года, М. Яжоў даў адказ: «Званы выдаюцца толькі ў абмен на прадукты па цэнах 1 паловы 1914 года» [6, л. 210].

Пад ціскам царкоўных прыходаў Беларусі Савет працы і абароны г. Масквы выдаў указ аб рээвакуацыі званоў. 9 ліпеня 1921 года газета «Эканамічнае жыццё» паведаміла, што «квартанне званоў, эвакуіраваных падчас вайны з памежных мясцовасцей, будзе адбывацца на працягу 2-х месяцаў, з 15 ліпеня па 15 верасня» [6, л. 116]. Для атрымання сваіх званоў рэлігійныя абшчыны павінны былі прадставіць шэраг дакументаў: рахункі завода-вытворцы, накладную, акт прыёмкі звона прыходам, дакументы аб эвакуацыі.

Давераным прадстаўніком ад Мінскай епархіі зноў быў абраны Іван Макаравіч Яўсюцін. З даверанасцю ад 13 ліпеня 1921 года, падпісанай саветнікам Паўнамоцнага прадстаўніцтва Беларускай ССР у РСФСР С. Лабадой, Яўсюцін ужо праз пяць дзён звяртаецца ў аддзел упраўлення Маскоўскага Саўдэпа з паведамленнем, што згубленыя званы знойдзены

Дакумент з рэвалюцый Язова ад 18 мая 1921 года

ім у манастырах Масквы: Усіхсвяцкім, Спаса-Андронеўскім, Новадзявочым, Чудавым, Данілаўскім, Срэценскім, Данскім, Скарбяшчанскім, а таксама на электрالیцейным заводзе. Іх прыналежнасць цэрквам Мінскай епархіі пацвярджаецца надпісамі на карпусах. Яўсюцін атрымліваў званы па розных адрасах Масквы на працягу амаль месяца. 27 ліпеня 1921 года яму быў выдадзены дакумент наступнага зместу: «Полномочное представительство Белорусской ССР в РСФСР по поручению правительства Беларуси настоящим просит удовлетворить ходатайство представителей религиозных обществ Беларуси о возврате колоколов церквей: Замостоцье, Заславль, Минского Кафедрального Собора, Минской Архиерейской церкви, Дудичи, Осаки, Теплино, Теляки, Белоручье, Копыль, Волма, Блужа, Ляданский монастырь, Березино, Сенница, Блонь, Пуховичи, Марьины Горка, Новоселки, Омелянск, Песочня, Дукора, Цитва и церковных вещей Сенницкой и Березинской церквей, а также сделать распоряжение о выдаче их уполномоченному гражданину города Минска Ивану Макаровичу Евсютину наряда на три вагона и предоставлении необходимых перевозочных средств и рабочей силы для погрузки и отправки церковного имущества в Минск на адрес транспортного отдела С. Н. Х. Беларуси» [6, л. 248, 248 адв.].

У выніку 5 жніўня 1921 года адбылася доўгачаканая перадача па акце 129 званаў вагоў усяго 368 пудоў.

4 мая 1921 года газета «Звязда» ў артыкуле «На Чырвонай вуліцы званы вярнулі» [9, с. 3] паведамляла, што ў Мінск прыбылі дзве платформы званаў цэркваў і каццёлаў.

Напярэдадні Вялікадня вернутыя званы ўсталёўвалі на званіцы ў царкве на Чырвонай вуліцы. Магчыма, у іх ліку былі і рарытэты Спаса-Праабражэнскага манастыра, які раней размяшчаўся ў Мінску на месцы сучаснага кінатэатра «Перамога». У Нацыянальным гістарычным архіве знойдзены дакумент, у якім указана колькасць пералічаных са студзеня па верасень 1921 года сродкаў на дастаўку званаў з Мцэнска ў Мінск, са станцыі ў сабор, а таксама расходаў на ўзняцце, падвешванне, умацаванне званаў і біла [10, л. 6, 9]. Паводле інвентарнага вопісу за 1922–1925 гады, у храме мелася сем званаў: «чатыры малых і тры вагоў каля 30, 20 і 15 п.» [11, л. 25–26].

Звесткі аб іншых храмах, якім удалося самастойна вярнуць свае рарытэты, вельмі нешматлікія. Архіўныя матэрыялы захавалі спіс з 86 праваслаўных цэркваў і капліц толькі Брэсцкай вобласці [12, с. 47–48.], з якіх у пачатку Першай сусветнай вайны былі эвакуаваны прадметы рэлігійнага культу. У кожным храме традыцыйна знаходзілася не менш чым па тры званы, таму можна падлічыць, што іх было вывезена прыкладна каля 258. На многія гады замоўклі званіцы Столінскага, Камянецкага, Маларыцкага, Брэсцкага, Іванаўскага, Драгічынскага, Кобрынскага, Жабінкаўскага, Пінскага раёнаў, вёсак Мурава Пружанскага раёна, Індур Гродзенскага раёна, Вічын Лунінецкага раёна, Качанавічы Капыльскага раёна, Востраў Зельвенскага раёна і інш.

Не зазванілі на радзіме і богаслужбовыя інструменты, якія прадстаўлялі гістарычную і мастацкую каштоўнасць. У 1921 годзе былі адпраўлены ў музейны фонд РСФСР 65 званаў, якія пасля эвакуацыі з Беларусі апынуліся ў Спаса-Андронеўскім, Срэценскім, Усіхсвяцкім, Адзінаверніцкім, Скарбяшчанскім манастырах, а таксама званы з электрالیцейнага завода з надпісамі на нямецкай, польскай і лацінскай мовах. Самымі старажытнымі ў спісе аказаліся званы 1516 і 1518 гадоў з указаннем вагі – 30 пудоў – і надпісам *Christus est fortis vanit in pace et Deo homo factus est meeseexvia* (Хрыстус моцны прыходзіць у свет і Бог стаў чалавекам). У дакуменце значылася яшчэ пяць званаў, адлітых да 1600 года, 28 – да 1700 года. Самы цяжкі інструмент 1641 года вытворчасці важыў 40 пудоў. Два званы вагоў два і адзін пуд былі непасрэдна адліты на тэрыторыі сучаснай Беларусі, аб чым сведчылі надпісы: *Robion w Mohilowie roku Panskiego 1651, Gloria in exsielsis Deo Wasil Skorobohaty 1690* [6, л. 284, 288–288 адв., 290–290 адв.].

Звон в. Краснае Маладзечанскага раёна Мінскай вобласці, які прыхаджане вярнулі ў храм пасля 1921 года

Вяртанне царкоўнай маёмасці з Захаду таксама патрабавала вялікіх намаганняў і стварэння адпаведных адміністрацыйных структур. Па дамоўленасці з Польшчай ужо ў 1920 годзе Германія пачала вяртаць вывезеныя каштоўнасці, у тым ліку званы. У архіўным дакуменце ўказваецца, што «22.12.1920 г. ад Metall Freuhand A. G. з Гамбурга прыбылі на склад у Варшаву званы. На іх ёсць надпісы на лацінскай, польскай, царкоўнаславянскай і нават літоўскай мовах» [13, s. 311]. У гэтым жа годзе прывезлі званы з Франкфурта-на-Майне: «у Варшаву прыбыла партыя званаў, вывезеных падчас акупацыі нямецкімі ўладамі, 62 званы знаходзяцца на складзе рээвакуацыйнай камісіі па вул. Яснай, 8. Усе яны будуць вернуты храмам пасля прадастаўлення пэўных дакументаў дэлегатамі ад храмаў» [13, s. 165].

Пытаннем вяртання званаў займаліся дзве камісіі: спецыяльная і рээвакуацыйная, якія падпарадкоўваліся Міністэрству веравызнання і асветы ў Варшаве. Адказным за выдачу рээвакуаваных званаў быў прызначаны ксёндз Паўлоўскі з касцёла Святога Станіслава ў Варшаве. 1 мая 1922 года ён інфармаваў у лісце рыма-каталіцкае епархіяльнае ўпраўленне ў Вільні: «у Варшаве знаходзяцца званы з касцёлаў гарадоў Свир Мядзельскага раёна вагой 267 кг (пад № 1119), Драгічына Брэсцкай вобласці вагой 210 кг (пад № 1182), дэлегаты ад храмаў могуць атрымаць свае званы пры наяўнасці ліста ад ксяндза свайго касцёла. Рээвакуацыйная камісія збірае 170 польскіх марак за кілаграм кожнага звона» [14, s. 48].

Разгарнулася велізарная перапіска. Многія храмы прасілі аб зніжэнні платы ці вызваленні ад яе. Многія шукалі свае званы ці замену ім, заяўлялі аб адсутнасці дакументаў і прад'яўлялі іншыя. Так, 28 сакавіка 1922 года пробашч Бернардынскага касцёла Гродна пісаў: «...касцёл і яго пабудовы вельмі пацярпелі ад бальшавікоў у 1920 г., патрабуюць рамонт у і вялікіх ахвяраванняў, якіх у нас няма. З двух забраных немцамі 15 красавіка 1918 г. званаў адзін знішчаны, другі знаходзіцца ў Варшаве. Грошай на пакрыццё выдаткаў касцёл не мае» [15, s. 236]. У справе мелася пацвярджэнне пробашча гэтага касцёла ад 28 сакавіка 1922 г., што «15.04.1918 г. нямецкія акупанты забралі... два званы ў горад Эсэн. Адзін, вагой 276 кг, падчас зняцця ўпаў і разбіўся на 8 частак, другі, вагой 370 кг, застаўся цэлым. Гэты звон быў адліты на ахвяраванні ксяндза Томаша Далінскага ў 1905 г. у ліцейні Уладкоўскага ў Венграве і мае выяву Божай Маці Чэнстахоўскай, цяпер знаходзіцца ў Варшаве» [15, s. 239].

Але нягледзячы на хадайніцтва настаўніка касцёла Святога Станіслава ў Варшаве, 4 красавіка 1922 года дырэктар камісіі апавяшчаў: «Цэнтральнае бюро рээвакуацыйнай камісіі ў Варшаве выдае пасведчанне № 39 ад 4.04.1922 г. на выдачу звана № 1139 са склада „С. Hartwig“ на вул. Таварнай 20 па ўнясенні аплаты кошту па рахунку рээвакуацыі» [15, s. 240].

Гродзенскі касцёл стаў уладальнікам цэлых чатырох званаў з Германіі. У спісе святынь, выдадзеных са «складаў Ліпскіх», значыліся званы: першы пад № 1139 вагой 364 кг і з надпісам 1905 r. przelany staraniem ks. Dolinskiego (пераліты стараннем ксяндза Далінскага ў 1905 г.), адліты майстрам Уладкоўскім з Венграва (РП); другі пад № 1140 вагой 475 кг і з надпісам Ofara Gabrjeli z Imia Stowskich Konstantowej Skirmuntowej 1913 r., (ахвяра Габрыэлі з роду Стоўскіх жонкі Канстанціна Скірмунтавага 1913 г.), адліты майстрам Чарневічам у Пустэльніку, што пад Варшавай; трэці пад № 1141 вагой 572 кг і з надпісам S-ty Augustyn r. 1885 (Святы Аўгустын 1885 г.), адліты Звалінскім у Варшаве; чацвёрты пад № 1142 вагой 445 кг і з часткова чытаемым надпісам ...A. D. 1905 [15, s. 162]. Касцёл ў Лідзе таксама атрымаў чатыры званы: першы пад № 1110 вагой 340 кг і з надпісам Wladyslaw Hularewicz straznik Lidski (Уладзіслаў Хуларэвіч, ахоўнік з Ліды); другі пад № 1111 вагой 568 кг і з надпісамі Sebastjan i Fundatorzy Jakob i Monika Witkonscy r. 1900 (Себасцьян – імя звона, ахвяравальнікі – Якаў і Моніка Вітконскія, 1900 г.), абодва званы адліў майстар Звалінскі з Варшавы; трэці пад № 1112 вагой 561 кг і з надпісам A. 1885; чацвёрты пад № 1113 вагой 136 кг з надпісам A. D. 1906 imie moje Jan (1906 г. імя маё Ян) з указаннем прозвішча майстра Уладкоўскага з Венграва.

Вельмі хутка польскія вучоныя далучыліся да справы перамяшчэння званаў. У лісце ад 4 мая 1923 года дырэктар дзяржаўнай камісіі ў Варшаве паведамляў у аддзеле мастацтваў Міністэрства веравызнання і асветы аб тым, што «ўсе прыбыўшыя званы неабходна раздзяліць на гістарычныя, г. зн. адлітыя да 1850 г., і астатнія, якія не прадстаўляюць інтарэсу для навукі (з 1850 па 1914 г.). Гістарычныя званы неабходна дэтальна вывучыць, апісаць памеры, зрабіць копіі надпісаў і малюнкаў арнаметаў, з разбітых зрабіць копіі фрагментаў» [16, s. 27]. Пры гэтым дадае, што з 1830 вернутых званаў толькі 476 адліты ў 1850–1914 гадах, а гэта значыць, могуць быць свабодна выдадзены былым уладальнікам. Гістарычныя ж званы прадстаўлены для навуковага вывучэння і апісання, і, чытаючы між радкоў, можна здагадацца: малаверагодна, што яны вярнуліся ў родныя храмы.

Беларускія цэрквы і касцёлы валодалі да Першай сусветнай унікальнымі наборамі званаў. Вайна прынесла ім непараўнальную шкоду. Значная колькасць званаў Беларусі была вывезена ў Расію і Германію, і толькі невялікая іх частка вярнулася ў краіну. У свае родныя мясціны трапілі ўвогуле адзінкавыя інструменты: абяздоленыя вяскоўцы не маглі выкупляць іх за грошы, як і набыць новыя. Многія царкоўныя прыходы Беларусі назаўжды страцілі свае богаслужэбныя

рарытэты, якія прадстаўлялі матэрыяльную і духоўную каштоўнасць народа. Разам са званамі ў гэтых храмах знікла і традыцыйнае мастацтва звону.

Варта адзначыць, што ў цэлым фонд лепш захаваўся на тэрыторыі Заходняй Беларусі. У 1920-я гады насельніцтва гэтай тэрыторыі Беларусі імкнулася аднавіць свой жыццёвы ўклад і намагалася вярнуць царкоўныя інструменты на радзіму. Нягледзячы на ўсе трагічныя падзеі, у некаторых храмах удалося захаваць поўныя наборы званоў. У 1926 годзе ў Заходняй Беларусі пачаўся духоўны ўздым, які выражаўся ў будаўніцтве новых храмаў, арганізацыі пеўчых псаломшчыцкіх курсаў, набыцці званоў польскай і ўкраінскай вытворчасці. Але аднавіць поўныя дарэвалюцыйныя наборы для храмаў было немагчыма з прычыны адсутнасці грашовых сродкаў, а таксама спынення існавання найлепшых ліцейных заводаў Расіі – асноўных пастаўшчыкоў званоў на нашы землі. Таму фонд званоў папаўняўся толькі часткова. Амаль усе прылады, адлітыя з 1927 па 1939 год, захаваліся да нашых дзён, як і мясцовыя традыцыі звону ў заходняй частцы Беларусі. 29 кастрычніка 1939 года пасля аб'яднання Беларусі на тэрыторыі, што да гэтага ўваходзіла ў склад Польшчы, савецкія ўлады абвясцілі аб нацыяналізацыі царкоўнай маёмасці, забаранілі выкладанне ў школах Закона Богага і выдавецкую дзейнасць епархій, абмежавалі звон. Ва ўсходняй частцы Беларусі ў гэты час фонд ужо быў практычна знішчаны, прычым не столькі падчас ваенных дзеянняў, колькі падчас атэістычнай кампаніі, якая пачалася адразу пасля 1917 года і завяршылася ў 1961 годзе поўнай забаронай богаслужэбнай дзейнасці на тэрыторыі СССР.

Ілюстрацыі з кнігі: Шатко, Е.Г. Колокольный звон – душа народа / Е.Г. Шатко. – Минск: Беларусь, 2017. – 309 с. і архіва аўтара

Артыкул паступіў у рэдакцыю 22.02.2022 г.

[СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ]

1. Brensztejn, M. Zarys dziejow Ludwisarstwa na ziemiach B. Wielkiego Ksiestwa Litewskiego / M. Brensztejn. – Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia. Nauczycielstwa. Polskiego, 1924. – 226 s.
2. Фіёнік, Д. Эвакуацыя царкоўнай маёмасці ў 1915 годзе і спробы яе вяртання пасля 1921 года на прыкладзе Беласточчыны / Д. Фіёнік // Białoruskie Zeszyty historyczne. – 1996. – № 2. – S. 93–99.
3. Шатко, Е.Г. Колокольный звон Белой Руси: тысячелетие традиции / Е.Г. Шатко. – Минск: Братство в честь святого Архистратига Михаила: Медиа, 2015. – 461 с.
4. Шатко, Е.Г. Колокольный звон – душа народа / Е.Г. Шатко. – Минск: Беларусь, 2017. – 309 с.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 126. Воп. 1. Спр. 79. Л. 6 адв.
6. Цэнтральны дзяржаўны архіў Маскоўскай вобласці. – Ф. 66. Воп. 18. Спр. 223.
7. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Святейшего Правительствующего Синода Преосвященному Анатолию Архиепископу Томскому и Алтайскому от 8 июня 1916 г. за № 24 о предоставлении новостроящимся церквям во временное пользование колоколов и других предметов церковного обихода из церквей эвакуированных местностей // Томск. епарх. ведомости. – 1916. – № 13.
8. Щеглов, Г.Э. Светильник Христов / Г.Э. Щеглов. – 2-е изд., доп. – Минск: Православное Братство в честь Святого Архистратига Михаила в г. Минске, 2008. – 95 с.
9. На Чырвонай вуліцы званы вярнулі // Звезда. – 1921. – 4 мая. – С. 3.
10. НГАБ. – Ф. 1313. Воп. 1. Спр. 14. Л. 6, 9.
11. Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці. – Ф. 48. Воп. 1. Спр. 40.
12. Arshiw Akt Nowy w Warszawie (AAN). – Sign.1223.
13. AAN. – Sign. 132. S. 311.
14. AAN. – Sign. 134.
15. AAN. – Sign. 132.
16. AAN. – Sign. 7086. S. 27.